

Lietuvių sovietinė nomenklatura kaip kontrolės objektas ir subjektas

Postalininiame laikotarpyje regint didėjanti nomenklatūros vaidmenį, šiuo straipsniu siekiama pažvelgti į lietuvių nomenklatūrą kaip į kontrolės objektą ir subjektą. Kadangi centrinės valdžios nustatyta valdymo hierarchija ir stilius apėmė sovietinių respublikų priežiūrą, bandoma apžvelgti, kokios situacijos apibrėžia lietuvių sovietinės nomenklatūros buvimą kontrolės objektu ir kokiose plotmėse ji sugebėjo reikšti savus interesus, rodyti aktyvumą ir taikyti kontrolės priemones atskiroms institucijoms ar visuomenės grupėms. Gilinantį planinių tikslų vykdymo, darbo drausmės, tikrinimų ir ideologinio reguliavimo lauką, atskleidžiama vietinės nomenklatūros įtraukimo į sistemą ir galimybių laviruoti joje specifika.

IVADAS

Nomenklatūros tema sovietmečio tyrimų kontekste paprastai siejama su vienos visuomenės grupės galia ir įtaka. Kita vertus, vadovaujamo posto turėjimo faktas totalitarinėje ar pototalitarinėje sistemoje nenulėmė neribotos nomenklatūros galios, nes pati sistema, būdama nukreipta į socialistinės utopijos plėtrą, pajungė nomenklatūrą kaip savą išteklių. Ypač tai aktualu kalbant apie ankstyvąjį laikotarpį, pavyzdžiui, stalininę epochą, kai aiškus sistemos lyderis savo keliamiems tikslams įgyvendinti visiškai sutelkė ne tik plačiąją visuomenę, bet ir ji

patį supančią partinių bei aukštųjų valstybės pareigūnų aplinką, kartu panaikindamas bet kokias pliuralizmo apraiškas ir reikalaujamas visiško lojalumo. Juk, kilus įtarimų ar nepasitikėjimas, Josifas Stalinas nesunkiai ryžosi pakeisti elito sluoksnius ir nesucidūrė su didesniu pasipriešinimu, ką akivaizdžiai patvirtina 1936–1938 m. Didysis valymas¹ ir vėlesni jo žingsniai suvaržant net artimus bendražygius (pvz., Viačeslavo Molotovo įtakos sumenkinimas ar generolo Georgijaus Žukovo pažeminimas).

Kita vertus, žvelgiant į tolesnę sistemos raidą pamažu vis ryškesnis tampa ne tiek vieno lyderio, kiek atskiro vadovaujančiojo sluoksnio vaidmuo. Postalininę sistemą dažnas tyrimas ne visada ryžtasi vadinti totalitarine², o generalinius sekretorius – vienvaldžiais lyderiais. Į voliuntarizmą linkusio Nikitos Chruščiovo pašalinimas iš valdžios 1964 m. bei plačius biurokratijos sluoksnius tenkinęs Leonido Brežnevo valdymas akivaizdžiai liudija lyderystės poslinkius nuo galios ir sprendimų sutelkimo viename asmenyje link valdančiojo sluoksnio sutarimo. Valdančiojo sluoksnio vaidmuo ir didėjanti galia vis labiau pastebimi šeštajame dešimtmetyje, nors atskiri autoriai šį potencialą išvelgė kur kas anksčiau. Pavyzdžiui, Vakaruose gana anksti buvo siekiama paneigti pačių sovietų kuriamą mitą, esą sovietinėje visuomenėje panaikinta klasinė nelygybė. Atskiri sovietinę sistemą nagrinėję autoriai sovietinę visuomenę laikė hierarchiškai su-

skaidyta. Vienas pirmųjų apie tai prakalbo rašytojas George'as Orwellas, kuris savo kūriniuose kritikavo totalitarinių sistemų ideologijų utopiškumą, minėjo „lygesnius tarp lygių“³. Jugoslavų komunistas Milovan Džilasas, kalbėdamas apie „naują klasę“, nurodė, kad socialistinėje visuomenėje susiformavo geresnėmis galimybėmis iš kitų visuomenės narių išsiskiriantis socialinis sluoksnis, sudarytas iš nomenklatūrai priklausančių asmenų⁴. Jau vėliau buvęs sovietinis diplomatas Michailas Voslenskis šias mintis ir savo patirtį apibendrina „naują klasę“ apibrėždamas kaip nomenklatūrą⁵ ir nurodydamas išnaudotojišką jos prigimtį. Šiuose aprašymuose nomenklatūra, ypač aukščiausio rango, akivaizdžiai suvokiama kaip veikiantis ir įtaką darantis subjektas, sugebantis pajungti savo tikslams sistemos išteklius.

Pereinant prie lietuvių sovietinės nomenklatūros tematikos postalininiame laikotarpyje, neišvengiamai būtina prisiminti lietuvių nomenklatūros kaip tam tikro periferinio elito vaidmenį ir santykį su sistema, kas neleidžia jos traktuoti vien kaip veikiančiojo subjekto. Centrinės valdžios interesai ir valdymo stilius lėmė didesnę ar mažesnę sovietinių respublikų priežiūrą. Tad įdomu, kokios situacijos apibrėžia lietuvių sovietinės nomenklatūros buvimą kontrolės objektu ir kokiose plotmėse ji sugeba reikšti savus interesus, rodyti aktyvumą ir taikyti kontrolės priemones atskiroms institucijoms ar visuomenės grupėms. Šis aspektas atskiruose Lietuvos autorių darbuose jau šiek tiek plėtotas: Kastyčio Antanaičio disertacijoje apie lietuvių nomenklatūrą⁶, Sauliaus Grybkauko monografijoje apie nomenklatūrą⁷ ir pramonės valdymą Lietuvoje bei šio straipsnio autoriaus monografijoje⁸. Iš tiesų atskleisti daugumą nomenklatūros temų nepaminint kontrolės srities iš esmės neįmanoma, tačiau šiuo straipsniu siekiama specialiai išryškinti

kontrolės lauką kaip vieną svarbiausių nomenklatūros veikimą lemiančių veiksnių, parodyti pagrindinius jo elementus ir poveikį nomenklatūrai. Kadangi nomenklatūros sistema buvo hierarchinė, jos viduje esantys asmenys buvo ir kontrolės objektai, ir subjektai. Turint omenyje respublikos pavaldumą centrui, šioje dvejopoje padėtyje atsidurdavo visi vietiniai nomenklatūros atstovai. Vyravo ne tik partinė, bet ir konkrečios srities kontrolė: liaudies kontrolė skyrė dėmesio veiklos vykdymui ir lėšų naudojimui, sąjunginės ministerijos kontroliavo sau pavaldžias įstaigas, cenzūra (GLAVLIT'as) – kultūros lauką, kai kurie nomenklatūros atstovai (pvz., Genrikas Zimanas), įgiję aukštesniosios valdžios pasitikėjimą, prisiimdavo ir asmeninę ideologų kontrolierių funkciją.

Straipsnio analizė remiasi dvejopais šaltiniais: Lietuvos archyvuose (ypač Lietuvos ypatingajame archyve) surinkta medžiaga ir pokalbiais su įvairių grandžių nomenklatūros atstovais.

BUVIMAS SISTEMOS SAVININKAIS IR PRIVALOMI ĮSIPAREIGOJIMAI

Pats nomenklatūros išskyrimas pirmiausia sietinas su totalitarizmo interpretavimu. Sovietinė nomenklatūra apibrėžiama kaip totalitarinės sistemos įrankis, kuris valstybės kontrolei padėjo pajungti visus išteklius siekiant įgyvendinti sistemos ideologinius, o neretai ir savus tikslus. Lietuvių sovietinės nomenklatūros tyrinėjimų srityje šiai tradicijai atstovauja K. Antanaitis. Apibrėžęs sovietinę nomenklatūrą kaip gana vientisą klasę, autorius parodė jos socialinį mechanizmą, paaiškinantį, kaip per visą sovietinio režimo gyvavimo laikotarpį tiek SSRS, tiek ir Lietuvos nomenklatūros sistema sugebėjo apimti kone visas organizacijas ir institucijas ir joms vadovauti⁹. K. Antanaitis kruopščiai

apibūdino nomenklatūros sudėtį ir jos kitimą įvairiais sovietmečio laikotarpiais, o kartu parodė ją ne vien kaip valdymo formą, bet atskleidė ir jos socialinį aspektą – tai privilegijų turinti valdančioji klasė, pagrindinis režimo funkcionavimą garantuojantis įrankis. Savo analizę K. Antanaitis grindžia totalitarizmo paradigma¹⁰. Jo nomenklatūra yra tipinė Sovietų Sąjungos nomenklatūra. Būdama dominuojanti klasė, ji yra kontroliuojantis visos kitos visuomenės dalies subjektas, tačiau net ir tokia veikla yra visiškai subordinuota bendrai sovietinei nomenklatūros struktūrai. K. Antanaičio darbe šiek tiek dėmesio skiriama ir lokaliems interesams. Autorius nurodė, kad po 1953–1956 m. Lietuvos nomenklatūra kone visą laiką lietuviškėjo, taip pat įvertino atskirus respublikos vadovų mėginimus išsaugoti lietuvių kalbą, remti nacionalinius kadrus, stengtis užsitikrinti didesnę savarankiškumą sprendžiant tiek ekonomikos, tiek kultūros klausimus.

Šalia nusistovėjusių vertinimų, kad Lietuvos komunistų partija buvo Maskvos politikos įrankis¹¹, pateikiama ir istorikų nuomonė, laikanti nomenklatūrą dar ir savotiška prisitaikėlių, radusių būdų manevruoti sistemoje, grupe. Antai S. Grybkauskas mini vietinei nomenklatūrai būdingą ekonominį nacionalizmą. Atkreipiamas dėmesys ir į individualų lygmenį – puikų aukščiausiųjų nomenklatūros atstovų prisitaikymą prie sistemos, gebėjimą manevruoti ar įtvirtinti savo autoritetą (Antano Sniečkaus pavyzdys)¹².

Nors ir būta autonomiškumo momentų, susijusių su lokalumu (respublikos erdvės) veiksmu, vietinė nomenklatūra privalėjo atitikti ideologinės, institucinės ir planinės struktūros reikalavimus. Pavyzdžiui, ideologiniai reikalavimai apėmė idėjinius, valdymo ar asmeninės elgsenos aspektus, kurie buvo taikomi ir vadinamajam partiniam aktyvui. Tokių tendencijų galima

pastebėti platesniu (respublikos) lygmeniu nagrinėjant tikrinimus, kaip vykdomi oficialūs reikalavimai. Postūmį tokiai analizei suteikia filosofo Michelio Foucault aprašyta drausmės samprata, parodanti, kaip veikiant galios mechanizmams atskirose visuomenėse susidaro nuolat jaučiama sekimo atmosfera (panoptikonas), verčianti individus (kalinio metafora) savo elgesiu tenkinti valdžios lūkesčius¹³. Iš sistemos kylantys reikalavimai nukreipiami ne tik į visus kitus visuomenės narius, bet ir į nomenklatūrininkus pagal hierarchijos pakopą ar kitus pavaldumo ir kontrolės ryšius: jie vieni kitus kontroliuoja, atrenka į postus ar kelia įtarinėjimų grėsmę. Oficialiojoje retorikoje komunistinė nomenklatūrininkų moralė turėjo būti nepriekaištinga: pavyzdingo komunisto principai buvo suformuluoti jau Vladimiro Lenino raštuose, pakartoti vėlesnių vadovų, ideologų veikaluose ar viešose kalbose, nuolat skelbiami partinių institucijų, ateistinio ir propagandinio pobūdžio knygose, paskaitose, tuometinėje žiniasklaidoje.

Buvo kreipiamas dėmesys į ideologiškai teisingą ir drausmingą elgseną darbo ir privačioje aplinkoje¹⁴. Visų lygių vadovų elgesys pirmiausia turėjo remtis komunistine etika, kurią pagrindė dar stalininiu laikotarpiu SSRS rašytojų ir kitų kultūrininkų (Nikolajaus Ostrovskio, Boriso Polevojaus, Lietuvoje – Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus, Teofilio Tilvyčio ir kt.) suformuluotos „naujojo žmogaus“ projekcijos. Komunistinis principingumas, moralė ir drausmingumas kasdienėje sovietinių kadro veikloje tapo esminiu reikalavimu, išlaikiusiu itin didelę retorinę ir simbolinę reikšmę ir postalininiu laikotarpiu. Šalia jų svarbus buvo ir tinkamumo dalyvauti planiniuose procesuose vertinimas.

VALDYMO IR DARBO DRAUSMĖS KONTROLĖ

Vadovavimo srityje „naujojo žmogaus“ projekcija rėmėsi aktyvaus, kovingo, besielgiančio pagal instrukcijas, vykdančio partijos nurodymus ir įtraukiančio kitus visuomenės narius, organizatoriaus tipo komunisto konstravimu. Teigiama, kad komunisto įsipareigojimai visuomenei turi pranokti asmeninius interesus¹⁵. Praktinį šių reikalavimų vykdymą buvo sunku kontroliuoti, nes kuruojamoms šakoms ar valdomoms organizacijoms buvo keliami ambicingi planai, o gebėjimas laviruoti trūkumų kamuojamoje sistemoje buvo tapęs pagrindine gero vadovo charakteristika. Aukštiesiems pareigūnams nebuvo paprasta kontroliuoti, ar įmonių vadovai nesivadovauja žinybiniais interesais pažeisdami pačią planavimo logiką. Kur kas paprasčiau buvo kontroliuoti vadovus, juos spaudžiant vykdyti rodiklius. Partinėse ataskaitose nemažai dėmesio buvo skiriama tam, kaip vadovai taiko naujoviškus darbo metodus, ar yra savikritiški. Tokią centro primetamų metodikų stebėseną turėjo atlikti partijos miestų ar rajonų komitetai, siųsdami atitinkamą informaciją Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui (toliau – LKP CK). Pavyzdžiui, kai kurias problemas galima pastebėti įvertinus partijos Alytaus komiteto dokumentuose užfiksuotus tikrinimus. Antai 1975 m. buvo pareikšta, kad Alytaus medvilnės kombinatas per mažai bendradarbiauja su mokslo organizacijomis, dėl ko nėra pažangos pasirenkant technologijas¹⁶, o 1978 m. pažymėta, kad „Dainavos“ siuvimo fabrikas beveik nepaiso reikalavimo registruoti kritines pastabas¹⁷. Tokie reikalavimai ir jų kontrolė iš esmės buvo deklaratyvūs ir dažnai nedarė poveikio kasdinei įmonių veiklai. Pasak to meto nomenklatūrininkų, tokia stebėseną erzino ne tik įmonių vadovus, į ją rimtai nežiūrėjo ir patys tik-

rintojai – partijos instruktoriai. Valdymas taip dažnai nesikeitė, kaip buvo siūloma. Į tokius pasiūlymus buvo žiūrima kaip į centro išsigalvojimus, o neigiamą išpūdį dar labiau sustiprindavo padidėjusi biurokratija ir centralizuota jų kontrolė, taip siekiant apriboti įmonės vadovų mobilumą. Partijos kontrolieriai dažnai nesigilindavo į besikeičiančius reikalavimus, žiūrėjo į juos gana formaliai¹⁸. Nomenklatūrininko kaip organizatoriaus vertinimas realiai nedaug siejosi su skelbiamais šūkais, svarbesnės buvo įmonės veiklą ar kuruojamą sritį proteguojančios laviruotojo savybės. Tačiau gebėjimas palaikyti drausmę savo valdomoje organizacijoje ar sukurti tvarkos išpūdį vadovams garantuodavo galimybę ne tik įsitvirtinti nomenklatūroje, bet ir įgyti papildomų galių (gerai besitvarkančių įmonių ar kolūkių vadovų itin reikėjo laimėjimų fasadui demonstruoti).

Netgi jei partijos instruktoriai pateikdavo neigiamų pastabų dėl metodų taikymo, įmonių vadovai dažniausiai nebūdavo smarkiau baudžiami, jeigu sugebėdavo įrodyti, kad vykdo planinius rodiklius. Todėl kruopšti dokumentacija buvo labiau fasadinis žingsnis siekiant apsiginti nuo privalomų centro direktyvų.

Piktnaudžiavimas tarnyba, nesugebėjimas tvarkytis ir pažaboti visuomeninio turto grobstymo ar vagysčių per visą sovietmetį buvo viena didžiausių ūkio valdymo problemų, o šių sričių kontrolė patekdavo ne vien į prokuratūros, bet ir į partinės bei vykdomosios valdžios kontrolės akiratį. Tačiau įrodyti ūkio ar įmonės vadovo kaltę, ypač jei aukštesnieji sluoksniai neturėjo išankstinių neigiamų nuostatų jo atžvilgiu, nebuvo paprasta.

Tokią tendenciją rodo keli pavyzdžiai, susiję su skundais dėl kolūkių pirmininkų nusižengimų. Antai Jonavos rajono Bukonių kolūkio darbuotojai savo 1978 m. gegužės mėn. pareiškimė LKP CK apkaltino šio kolū-

čio pirmininką V. L. aplaidumu darbe, vadovaujančių kolūkio darbuotojų protegavimu, mirusių sielų (realiai nedirbančių žmonių) prirašinėjimu ir pagrasino, kad jeigu nebus reaguota, jie kreipsis dar aukščiau¹⁹. Šis raštas buvo persiųstas ištirti partijos Jonavos rajono komitetui, kuris po kelių dienų pateikė tikrinimo rezultatus, nurodydamas, kad dalis faktų jau buvo žinoma anksčiau ir į juos reaguota, taip pat, kad kai kurie nauji faktai pasitvirtino. Paminėti atskiri nusizengę darbuotojai, bet pats kolūkio pirmininkas nekritikuojamas, priešingai, įžanginėje dalyje stengiamasi jį pagirti, iškelti nuopelnus²⁰, jo veikla visiškai nesiejama su minimais faktais, o baudimo priemonės siūloma taikyti kitiems asmenims. Iš pateikiamo rašto aiškėja, kad vietos valdžia stengiasi apginti ūkio vadovą.

Kitas panašus atvejis susijęs su Kapsuko rajono „Gintaro“ kolūkio pirmininko V. V. elgesiu. 1977 m. gegužės mėn. kolūkiečiai skundėsi, kad pirmininkas grobsto kolūkio turtą²¹. Jie priminė, kad V. V. neseniai buvo nubaustas partine bausme skiriant griežtą papeikimą, nors iš tiesų už savo veiklą turėjo būti atleistas iš pareigų. Esą pirmininko elgesys nesikeičia, jis sugeba tikrinančioms revizijoms sudaryti kur kas geresnį kolūkio reikalų įspūdį, nei yra iš tikro. Gavęs LKP CK persiūtą pareiškimą, partijos Kapsuko miesto komitetas 1977 m. birželio 10 d. informavo, kad pirmininkas prieš kelis mėnesius buvo baustas, o naujų pažeidimo faktų nenustatyta²². Tai, kad kolūkio pirmininkas nebuvo nekaltas, o vietos valdžia kurį laiką jį be reikalo gynė, rodo partijos Kapsuko miesto komiteto 1978 m. sausio 3 d. raštas, kuriame pripažįstama, kad kolūkio pirmininkas ir toliau pažeidinėja darbo drausmę, nesutaria su kolektyvu, todėl siūloma atleisti jį iš pareigų ir suderinti šį klausimą su LKP CK²³. Šie pavyzdžiai atskleidžia vietinių ryšių svarbą – kaip tik

jie lemdavo, kad nebuvo skubama bausti už ūkinius prasižengimus. Griežtesnių bausmių buvo sulaukiama už pakartotines pražangas. Į akis mažiau krintantis naudojimas padėtimi, pavyzdžiui, važinėjimas tarnybine mašina, apsirūpinimas sunkiau gaunamomis žaliavomis ar deficitinėmis prekėmis, iš dalies būdavo toleruojamas, nes tarp nomenklatūros sluoksnių vyko savotiški prekių ir paslaugų mainai. Pavyzdžiui, ūkių vadovai stengėsi palaikyti gerus ryšius su rajono valdžios atstovais ir kviesdavosi juos pas save pamedžioti ar kitaip gerai praleisti laiko, dažniausiai ūkio sąskaita. Toks naudojimas tarnybine padėtimi turėjo neperžengti saikingumo ribų, nes, anot Alytaus miesto pramonės įmonėje dirbusio pašnekovo, „svarbu buvo neišsišokti“²⁴. Nuslėpti nedideli nusizengimai dažnai praslysdavo pro kontroliuotojų akis. Nebent būdavo gaunamas skundas ar susiklostydavo aplinkybės, kad būtinais reikėjo surasti kaltininkus. Taip atsitikdavo, kai skundas dėl įmonės veiklos atsidurdavo ne pas miesto, bet pas respublikinę valdžią. Tokiu atveju lokalūs ryšiai neveikdavo ir prasižengęs nomenklatūrininkas sulaukdavo kontrolierių iš LKP CK arba atitinkamos ministerijos.

Griežčiau būdavo baudžiami vadovai, susekti įvykdę finansinius nusikaltimus, arba tie, kurie naudojosi visuomeniniu turtu pernelyg akivaizdžiai ir dažnai, o tai liudijo nepaneigiami faktai.

Įmonių ir ūkių valdymo trūkumai, darbo drausmės klausimai neretai atsidurdavo LKP CK biuro posėdžių darbotvarkėje. Pavyzdžiui, LKP CK biuro 1974 m. kovo 25 d. posėdyje buvo pareikšta, kad mėsos ir pieno pramonėje labai daug vagysčių ir grobstymo atvejų, neužtikrinamas nei produkcijos transportavimas, nei saugojimas, akivaizdžiai pašlijusi darbo drausmė²⁵. Posėdžio nutarimu šių įmonių vadovai buvo įspėti spręsti šią problemą.

Prieštarinai buvo vertinama alkoholio vartojimo darbe problema. Šis klausimas per visą sovietmetį nuolat patekdavo į partinių organų akiratį, tačiau tik Michailo Gorbačiovo pertvarkos metu buvo įvardytas kaip viena esminių valdymo ir partinės drausmės problemų. Nors dar L. Brežnevo laikais „išmesti po burnelę“ neretai buvo netgi skatintinas ritualas²⁶, dabar prisidengiant alkoholio vartojimo argumentu buvo galima sužlugdyti nepageidaujamo vadovo karjerą ir pašalinti jį iš pareigų. Skausmingiausi atvejai būdavo tie, kuriuos imdavosi tirti SSKP Partinės kontrolės komisija: kaltininkai sulaukdavo įvairių bausmių – nuo griežto papeikimo iki šalinimo iš pareigų.

Iš drausminių akcijų dar galima paminėti Jurijaus Andropovo devintojo dešimtmečio pradžios iniciatyvą griežtinti darbo drausmę, pravaikštas ir pašalinimą iš darbo vietos įvardijant kaip vieną svarbesnių neveiksmingo valdymo problemų. Drausmės reikalavimų sąrašė atsidūrė pareiga darbuotojams visada būti savo darbo vietoje, darbo metu netvarkyti asmeninių reikalų ir nepramogauti. Ypač tai buvo taikoma valdininkams, įvairaus rango specialistams ir įmonių vadovams, kurie tokius draudimus prisimena gana neigiamai: „Tikrintojai ateidavo į kino sales ir tikrindavo tapatybę arba dieną darbo metu sustabdydavo ir klausdavo apie einamas pareigas.“²⁷ Nors pasirinkti darbo drausmę griežtinantys metodai buvo netinkami (pašnekovai juos įvardijo kaip žeminančius ir keliančius nemalonius pojūčius), vis dėlto pripažįstama, kad tuo metu darbo drausmė iš tiesų buvo pašlijusi ir kad valdžiai tikrai reikėjo ko nors imtis.

Respublikos lygmenų tikrinimai. Tikrinimai tapo viena svarbiausių kontrolės priemonių. Išskirtini įvairiausi partiniai tikrinimai – nuo agitacinių ir propagandos priemonių įgyvendinimo iki gamybos metodų diegimo ar drausminių nurodymų lai-

kymosi. Paprastai tokių tikrinimų vykdytojai būdavo LKP CK ar partijos miestų ir rajonų komitetų instruktoriai. LKP CK organizacinio-partinio darbo skyriuje dirbo instruktoriai, prižiūrintys vieną ar kitą rajoną. Nuo jų pateikiamų išvadų paprastai priklausė LKP CK vadovybės požiūris į vietinę partinę ar vykdomąją valdžią, jos gebėjimą vadovauti, vykdyti centro nurodymus arba garantuoti pageidaujama ūkio plėtros lygį. Šių instruktorių informacija paprastai labiau domėjosi antrieji sekretoriai, galintys ją panaudoti savo padėčiai sustiprinti ir siekiantys iškelti sau tinkamesnius kadrus (antrųjų sekretorių sistemą, susijusią su centro valdymu ir „švelnios galios“ taikymu, savo tyrimuose plačiau nagrinėja S. Grybkauškas)²⁸. Antai Valerijus Charazovas nuolat prašydavo instruktorių rinkti miestų ir rajonų vadovus kompromituojančią informaciją. Tame pat skyriuje dirbęs Vladas Būtėnas prisimena, kad darbuotojai miestų ir rajonų vadovų nusižengimus privalėjo registruoti „nuodėmių sąsiuvinyje“²⁹. Savo ruožtu Nikolajus Mitkinas, kitas LKP CK antrasis sekretorius, irgi buvo paskelbęs, kad „OPD skyriaus darbuotojai su reikalais gali pas jį patekti bet kada, jei jis tuo laiku nebus užimtas. Jam visada galima paskambinti telefonu.“³⁰ Pirmieji sekretoriai tiesioginę informaciją apie padėtį atskiruose rajonuose gaudavo pasitelkę asmeninius ryšius su miestų valdžia, ūkių ir įmonių vadovais. Kadangi OPD inspektorių renkama informacija apie vietinius vadovus svariai prisidėdavo vertinant šių vadovų veiklą ir karjeros galimybes, pastarieji su LKP CK inspektoriais siekė palaikyti kuo draugiškesnius santykius³¹. Kadangi tikrinamųjų ir tikrintojų savitarpio ryšys ilgainiui sutvirtėdavo, atsirasdavo asmeninių įsipareigojimų, LKP CK vykdoma kontrolė neretai taip pat tapdavo švelnesnė. Panašią kontrolę vykdė ir kiti CK skyriai, besidomintys jiems kontroliuoti pavestų

sričių plėtra. Žemės ūkio skyrius kontroliavo žemės ūkio plėtros, žemės ūkio aprūpinimo, išaugintos produkcijos perdirbimo priežiūrą. Pramonės skyrius orientavosi į įvairių pramonės sričių, statybų ir energetikos plėtros priežiūrą, o Kultūros skyrius prižiūrėjo meno ir kultūros srityse dirbančias organizacijas. Partinė kontrolė dubliavosi su vykdomosios valdžios priežiūra. Pašnekovai prisimena, kad juos erzino nuolatiniai partijos veikėjų reikalavimai pateikti įvairiais klausimais informaciją, statistinius duomenis, kuriuos jie jau būdavo pateikę LSSR Ministrų Tarybai.

Atskirai aptartina LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus, atsakingo už ideologinių priemonių (pvz., krikščioniškų ar Lietuvos valstybinių švenčių kontrpropagandos) sklaidą įvairiais lygiais, veikla. Šis skyrius analizavo tiek dokumentų lygmeniu įvairiose gamybos srityse, atskiruose rajonuose ar ūkiuose įtvirtinamas propagandos priemones, tiek realų jų taikymą, tiek išgaudamas atskirų vadovų požiūrį į ideologiją ir centro politiką. Skyriaus instruktoriai ne tik tiesiogiai tikrindavo, bet ir slapta rinkdavo informaciją: stebėdavo nuvažiavę į vietą (pvz., bažnyčioje), dalyvaudavo įvairiuose renginiuose, rinkdavo iš aplinkinių žinias rūpimu klausimu. Neretai jų veikla primindavo saugumo pareigūnų metodus renkant informaciją. Kita vertus, kalbintas šio skyriaus darbuotojas prisimena, kad į daugelį problemų buvo rimčiau nesigilinama. Ideologinių nuostatų įgyvendinimo kontrolė dažnai buvo paviršutinė: lengviau buvo apžvelgti vizualiąsias ar metodines priemones, surašyti pagal jas atitinkamas išvadas, o tikrinamiems vadovams buvo nesunku tokius nusižengimus formaliu lygmeniu (nebūtinai iš esmės) ištaisyti³².

Kadangi vizitacijos ir tikrinimai buvo vieni pagrindinių partinės kontrolės elementų, juos atlikdavo ne vien eiliniai LKP CK pareigūnai, bet ir LKP CK vadovai. Antai

A. Sniečkus mėgo atsitiktinius tikrinimus, t. y. važiuodamas kokiais nors reikalais ap-lankydavo pakeleivingus rajonų partijos komitetus ar kolūkius. Savo ruožtu jų vadovai siekdavo viską parodyti kuo palankiau sau ir stengdavosi neprileisti A. Sniečkaus prie paprastų darbuotojų ar kolūkiečių. Mat šie galėjo suformuoti kritiškesnį vaizdą³³.

Tai buvo tipiški *ad hoc* tikrinimo atvejai, kai kontrolierių apsilankymą lemdavo aiškiai nurodytos ar pastebėtos problemos. Švelnesni būdavo planiniai periodiniai tikrinimai. Atskiruose rajonuose reguliariai apsilankantys CK inspektoriai stengdavosi išlaikyti pusiausvyrą, savo išvadose nurodydami gerus rezultatus ir atskirus nedidelius trūkumus, kuriuos įmonių ar organizacijų vadovai privalėtų ištaisyti. Taip buvo užtikrinamas inspektorių veiklos rezultatyvumas, kartu smarkiau nesusigadinant santykių vietoje. Atrodo, kad inspektoriai, neturėdami išankstinio respublikos partinių organų ar ministerijų palaikymo, savo iniciatyva nerizikuodavo užsipulti ūkio ar miesto valdžios. Tačiau atskirais atvejais tikrinimo tikslas būdavo aiškus – surasti, prie ko prikibti, kad aukštesniajai valdžiai įgrišęs vadovas būtų pašalintas iš pareigų, o juk „tikrinant visada galima ką nors neigiama iškapstyti“³⁴. Paprastai toks užkliuvęs vadovas būdavo šalinamas iš pareigų, bet nomenklatūros sistemoje išlikdavo. Dažniausiai prasikaltęs vadovas būdavo perkeliamas į žemesnes pareigas, dirbti panašiomis sąlygomis kitoje vietoje arba anksčiau išleidžiamas į pensiją. Pati švelniausia bausmė – papeikimas, pati griežčiausia – vadinamasis vilko bilietas, kuris reiškė ne tik pašalinimą iš einamų pareigų, bet ir apskritai netekimą galimybės dirbti toje srityje. Pastarieji atvejai buvo gana reti (pvz., net SSKP CK Partinės kontrolės komisijos nubaustas statybininkas K. Grigaitis vėliau buvo reabilituotas ir galėjo eiti aukštesnes pareigas), bet pats mecha-

nizmas lėmė, kad vadovybei nepatinkantys (dažnai per daug principingi) asmenys buvo atsijojami ir šalinami. Tai buvo gera prevencinė priemonė neklusniems vadovams sutramdyti.

Ministerijų ir kitų vykdomosios valdžios institucijų tikrinimai nelabai skyrėsi nuo partinių, bet buvo labiau orientuoti į gamybinius ir praktinius veiklos aspektus. Dauguma ministerijų skirdavo atskirus pareigūnus, turinčius reguliariai tikrinti pavaldžias gamyklas, įmones, organizacijas ar ūkius. Dvidešimt metų ministerijoje išdirbusi valdininkė prisiminė, kad nuolat tikrino kuruojamas gamyklas. Per tą laiką užsimezgė draugiški ryšiai, buvo stengiamasi nesikabinėti prie smulkmenų: „Prisimenu, kai nuvažiavusi į gamyklą tikrinau pirmą kartą, labai daug prirašiau, bet ministerijos kolegos mane atvėsino sakydami, kad taip kruopščiai viską surašydama ilgai neišdirbsiu.“³⁵ Tikrinant buvo labiau stengiamasi surinkti medžiagą ūkių ar įmonių vadovams rūpimais klausimais, nei siekiama išklibinti jų kėdes. Priekabiau ministerijos pareigūnai vertindavo padėtį tada, kai centras kaip prioritetinę iškeldavo tam tikrą iniciatyvą (pvz., dėl rusų kalbos vartojimo stiprinimo, dėl antialkoholinės kampanijos priemonių, dėl ūkiskaitos priemonių diegimo ir pan.), kuri būdavo įgyvendinama jų kuruojamoje srityje. Šiuo atveju centras paprastai siūsdavo savo tikrintojus, todėl būdavo stengiamasi iš anksto apsidrausti ir surinkti informaciją apie galimus trūkumus ir atitinkamai juos valdyti. Priekabesnę patikrą atlikdavo liaudies kontrolė, kuri pirmiausia domėdavosi finansine ir ūkine veikla. Buvęs ilgametis liaudies kontrolės darbuotojas, vėliau dirbęs LKP CK, prisiminė, kad piktnaudžiavimo (prirašinėjimo, planų nevykdymo ir pan.) atvejų būdavo nustatoma nemažai, tačiau atleisti vadovą iš pareigų nebuvo lengva, jam pasitaikė vos keli tokie atvejai³⁶.

Nomenklatūros atstovų aukštesniu lygmeniu palaikomi tarpusavio santykiai įgydavo ir papildomą prasmę – vietiniai įmonių ir kitų institucijų vadovai turėjo būti lojalūs respublikos vadovams palaikant santykius su centru. Pašnekovai prisimena, kad į Maskvą buvo linkęs žvalgytis ir stengėsi centrui įtikti Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkas Juozas Maniušis. Tačiau buvę aukšti pareigūnai (švietimo ministras, Lietuvos SSR valstybinio plano komiteto pirmininko pavaduotojas) tvirtina, kad praktinius reikalus buvo linkę spręsti su jo pavaduotojais Ksaveru Kairiu, Povilu Kulviečiu, Vytautu Vazalinsku, tad pačiam J. Maniušiu daugeliu atvejų tekdavo nusileisti vyraujančiai vietinių vadovų nuomonei („Mes jį atkirsdavom nuo šito ir veiktavom. Jis bandydavo pakritikuoti, bet ką jis gali suveikti – nė velnio“³⁷). O juk atrodytų, kad sąjunginių ar sąjunginių ir respublikinių ministerijų kuruojamų sričių vietiniai vadovai, nuolat veikiami sąjunginių institucijų ir siekdami savų šakinių (pramonės, energetikos ir pan.) interesų, galėjo geriau integruotis į sąjunginį ūkį būdami lojalesni tiesioginiams sąjunginiams, o ne respublikos vadovams (pvz., vien sąjunginio pavaldumo ministerijos 1979 m. kontroliavo apie 35 proc. respublikos pramonės³⁸). Ypač tai buvo aktualu pramonės šakoms, kurių įmonių valdymas buvo glaudžiai susijęs su centro institucijomis, o technologijos, žaliavos ir darbo jėga buvo importuojama iš centro ar kitų respublikų. Šiuo atveju apie kai kurias įmones galima kalbėti kaip apie savotiškus centro įtakos inkarus – jų veikla kur kas mažiau priklausė nuo vietinio konteksto. Ypač tai pasakytina apie mašinų, kuro ir energetikos, priemonių pramonės įmones. Tačiau pasitelkus partinius ryšius ir bausmes buvo galima siekti, kad sąjunginių įmonių vadovai neužmirštų priklausą respublikai ir nesijaustų itin savarankiški (pvz., Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos direktoriaus Olego Burdenkos sutramdymo atvejis).

Respublikos valdymo (ne vien partinių) organų poveikio galia, tiesiogiai ir netiesiogiai kontroliuojant visas respublikos įmones ir susivienijimus, buvo pripažįstama ir tuometinėmis centralizacijos sąlygomis. Antai

Lietuvos SSR ūkio valdymo problemas nagrinėjęs Algirdas Maniušis nustatė, kad respublikos institucijų įtaka papildė sąjunginių ministerijų vykdomą respublikoje veikusią įmonių priežiūrą (žr. lentelę)³⁹.

Lentelė. Įmonių ir susivienijimų pavaldumo santykis su jų veiklos rūšimi

Veiklos rūšis	Įmonių ir susivienijimų pavaldumas		
	Sąjunginis	Sąjunginis ir respublikinis	Respublikinis
Vadovavimas	Neformalus vadovavimas	Vadovavimas drauge su sąjungine ministerija	Tiesioginis vadovavimas ir tvarkymas
Derinimas	Gamybos ir statybos planai, gamybos išdėstymo schemas		
Koordinavimas	Pramonės mazgų formavimas, dalyvavimas kuriant infrastruktūrą	Tiesioginis koordinavimas ir kontrolė	
Kontrolė	Gamybos ir tiekimo planų vykdymas palaikant savitarpio santykius su sąjunginiu biudžetu		

Centro kontrolė. Santykiai su Maskva priklausė ne tik nuo respublikos požiūrio į centro politiką ir gebėjimo prie jos prisiderinti. Ne mažiau svarbus buvo ir atsakingų Maskvos pareigūnų požiūris į respubliką. Iš SSKP CK pareigūnų nuomonių matyti, kad Lietuva dažnai buvo laikoma nacionalistine respublika. Ilgametis Kremlius pilkasis kardinolas Michailas Suslovas skeptiškai vertino lietuvių lojalumą sovietinei santvarkai ir kartą išsitarė: „Lietuva bus. Bet be lietuvių.“ Netgi gorbaciovinės pertvarkos laikais į Lietuvą atvykęs naujas antrasis sekretorius N. Mitkinas pareiškė čia ketinąs sukurti tikrąjį internacionalizmą. Jis sakė: „Aš jus, nacionalus, esu puikiai perkandęs.

Ypač pabaltijiečius. Jums sudarytos šiltnamio sąlygos, o Rusijoje žmonės per jus vargsta.“⁴⁰ Šių žodžių potekstė gana aiški: matyt, partiniuose kuluaruose Lietuva visą laiką buvo vertinama kaip potencialus nacionalizmo židinys.

Vietinė nomenklatura palaikė santykius su Maskvos pareigūnais ne per asmeninius respublikos vadovų ryšius su SSKP CK sekretoriais, o per respubliką kuruojančius atsakingus CK skyrių pareigūnus arba per respublikos ministerijas ir įmones, kitas žinybas kuruojančias atitinkamas sąjungines institucijas. Paprastai respubliką kuravo žemesnio rango SSKP CK pareigūnai, bet nesisikaityti su jais nebuvo galima, nes iš esmės

kaip tik šie asmenys formavo nuomonę apie Lietuvą. Nemažai įtakos SSKP CK turėjo ir respublikai šefuoti skiriami SSKP CK OPD skyriaus sektorius, kuruojančio Pabaltijo respublikas, instruktoriai. Nuo užmezgtų santykių priklausė, ar šie pareigūnai aklaivadau vadovausis SSKP CK nutarimais ir bandys tvirtai kontroliuoti respubliką, ar nesikiš, jei atskiri sprendimai respublikoje bus įgyvendinami kiek pakoreguoti. Buvęs LKP CK sekretorius Vytautas Astrauskas minėjo, kad nusistovėjo neblogi santykiai su daugelį metų Lietuvą kontroliavusiu L. Kondratjevu, buvo žinomos jo silpnybės. Šis pareigūnas dažnai atvažiuodavo į Lietuvą ir praleisdavo čia po keletą savaitių, asmeniškai pažinojo nemažai atsakingų partinių ir vykdomosios valdžios darbuotojų. Iš esmės tai lėmė tarpusavio santykių pusiausvyrą, konfliktų su šiuo kuratoriumi kildavo nedaug. Su vėlesniais kuratoriais buvo bendraujama oficialiau. Antai L. Kondratjevą pakeitęs N. Koniajevas buvo gana ramus, Lietuvai patogus žmogus, o pertvarkos laikais pradėjęs dirbti N. Leonovas mėgo kontroliuoti: pasiteldamas abejotinus metodus ir tuo keldamas nepasitikėjimą, jis aktyviai domėjosi respublikos gyvenimu⁴¹. Kiti tiesiogiai su Lietuva susiję SSKP CK pareigūnai buvo Žemės ūkio skyriaus Pabaltijo žemės ūkio sektorių kuruojantys darbuotojai. Su šiais pareigūnais, ypač su sektoriaus vedėju M. Chozeinovu, neblogus santykius buvo užmezgę tiek žemės ūkį kuruojantys LKP CK pareigūnai, tiek respublikos vykdomosios valdžios agrarininkai. Buvęs LKP CK sekretorius V. Astrauskas prisimena su M. Chozeinovu dažnai bendravęs neformaliai, gaudavęs informacijos apie SSKP CK veiklos užkulsius ir intrigas⁴². Tam tikras ryšių tinklas, kaip jau minėta, pasitellkus planavimo procesus ir respublikos technokratų strategavimą („po kablelio“, kraštiečių palaikymo ir kiti būdai) susaistė ne vien partinius, bet ir centrinių

ministerijų, kitų vykdomojo aparato žinybų pareigūnus. Iš esmės kiekvienas ministras ar panašias pareigas ėjęs respublikos pareigūnas privalėjo turėti tvirtą ryšį Maskvoje, kuriuo būtų galima remtis konkuruojant dėl išteklių ir savo sričiai skiriamo dėmesio. Tokia parama padėjo konkuruoti ne vien su kitų respublikų vadovais, bet ir pačioje respublikoje (pvz., agrarininkai konkuravo su perdurbėjais ir pan.).

Kaip centro pareigūnai atskirai paminėtini ir LKP CK antrieji sekretoriai. Tai buvo savotiškos Maskvos ausys Lietuvoje, jie siekė kontroliuoti respubliką ir informuoti savo patronus SSKP CK apie čia įgyvendinamus sprendimus. Per nagrinėjamą laikotarpį spėjo pasikeisti trys antrieji sekretoriai: Valerijus Charazovas, Nikolajus Dybenka ir N. Mitkinas. To laikotarpio liudininkai kritiškiausiai atsiliepia apie tipišką centro aparatininką N. Mitkiną, kuris, vos atvykęs, leido suprasti, kad aktyviai kišis į respublikos reikalus⁴³. Panašus į jį buvo ir V. Charazovas: jis rinko įmonių, ūkių ar rajonų vadovus kompromituojančią medžiagą ir buvo labiau linkęs regzti intrigas, nei padėti spręsti problemas. Daugumos pašnekovų vertinimu, nuo 1974 m. kone dešimt metų Lietuvoje dirbęs N. Dybenka buvo šiek tiek parankesnis asmuo – daug atviresnis, gerai sutariantis su vietos darbuotojais. V. Astrauskas prisiminė, kad Petras Griškevičius, remdamasis N. Dybenkos ryšiais, dažnai tvarkydavo reikalus centre⁴⁴.

Kalbant apie respublikos valdžios ir kontroliuojančiųjų Maskvos institucijų santykius, būtina paminėti, kad itin svarbios buvo nuolatinės Maskvos inicijuotos respublikos vizitacijos ir tikrinimai. Formalus vizitacijos tikslas buvo patikrinti kuruojamų institucijų veiklą: kokie rezultatai, kaip įgyvendinami priimti nutarimai, kaip laikomasi nustatytos tvarkos ir metodų, kaip naudojami ištekliai. Tipiški tikrinimai buvo gamybinio pobūdžio,

t. y. buvo tikrinamos pramonės, prekybos, žemės ūkio ir kitos įmonės bei jas valdančios organizacijos. Panašūs principai galiojo ir partinei kontrolei, kuri, reaguodama į centro iškeltas iniciatyvas, domėjosi jų įgyvendinimu ir jau rutininiais tapusių partijos nurodymų vykdymu.

Vizitacijos buvo kelių rūšių. Kai kurie apsilankymai respublikoje priminė savotiškus geros valios vizitus, kai svarbūs asmenys iš centro būdavo pasikviečiami į svečius ar atvykdavo savo iniciatyva. Vizitai buvo ne vien darbiniai, bet ir poilsiniai. Tokius vizitus, kai į respubliką atvykdavo tiek atsakingų vietos pareigūnų vadovai, tiek kiti panašaus rango asmenys, savo atsiminimuose ar pokalbiuose mini daugelis buvusių nomenklatūrininkų. Pavyzdžiui, Palangoje mėgo ilsėtis diplomatas Aleksandras Dobryninas ir tarptautininkas Georgijus Arbatovas, kiti svarbūs centro pareigūnai⁴⁵. Ir poilsio, ir darbo reikalais atvykusius pareigūnus buvo stengiamasi deramai priimti. Pirmiausia jiems buvo rodomi respublikos ūkio laimėjimai. Poilsiautojų laukdavo išskirtinis aptarnavimas, puikūs gėrimai ir maistas. „Jūs – Europa! – malonino mūsų ausis svečiai.“⁴⁶ A. Sniečkus, jo aplinkos žmonės ir daugelis respublikos ministerijų pareigūnų mėgo savo svečiams rodyti geresnius ūkius ar pramonės įmones, supažindinti su laimėjimais ir taikomais metodais. Buvęs ūkio vadovas prisiminė, kad neretai su A. Sniečkumi pas jį atvažiuodavę svečių iš Maskvos⁴⁷. Technokratai atvykusius svečius veždavo į savo kuruojamas įmones. Lankant ūkius ar įmones šalia darbo programos kone visada būdavo numatoma ir laisvalaikio programa.

Kita vizitacijų ir tikrinimų grupė – periodiniai planiniai partijos ir gamybinių šakų pareigūnų lankymaisi Lietuvoje. V. Astrauskas prisimena, kad vien tik partiniu lygmeniu iš centro du ar tris kartus per metus atvykdavusios kompleksinės brigados tirti kokios

nors problemos. Tokiais tikrinimais neva piktnaudžiaudavęs SSKP CK Ideologijos skyrius⁴⁸. Šie vizitai paprastai būdavo autonominiai, jais specialiai nesiekta užmegzti santykių, bet tai buvo neišvengiama, nes tiek partinės institucijos, tiek gamybinės bei kultūros ir švietimo šakas valdančios sąjunginės ministerijos pagal tuometinę valdymo struktūrą turėjo kontroliuoti padėtį respublikoje, stebėti sau pavaldžių įmonių ir organizacijų veiklos rezultatus, Maskvos iniciatyvų įgyvendinimą, ieškoti galimų neigiamų ūkio valdymo reiškinių, nagrinėti nacionalinių santykių raidą, kaupti žinias apie įvairaus lygio vadovus. Tokia nuolatinė kontrolė nebuvo labai grėsminga, išskyrus atvejus, kai atvykę kontrolieriai pastebėdavo akis badančių netvarką, kurios dėl atskirų priešasčių nepavykdavo užglaistyti, nes arba Maskvos vadovai iš anksto numatydavo neigiamas išvadas, arba santykiai tarp Lietuvos pareigūnų ir maskviečių neužsimegzdavo. Tačiau tokie atvejai nebuvo dažni.

Dar vienos rūšies vizitacijų metu buvo kur kas labiau priekabiuojama, o jų pabaigoje dažnai sulaukiama neigiamų išvadų ir nuobaudų. Paprastai tokie buvo neplaniniai, arba *ad hoc*, vizitai, vykstantys vadovams padarius drausminių nusižengimų, piktnaudžiaujant tarnyba, pastebėjus akivaizdžių centro nustatytų valdymo srities reikalavimų pažeidimų. Partiniu lygmeniu į tokius vizitus vykdavo ir tyrimą atlikdavo SSKP Partinės kontrolės komisija, kuri, remdamasi CK gautais skundais ar kitaip pasiekusia informacija, organizuodavo tikrinimus. Antai V. Būtėnas prisimena, kaip antialkoholinės kampanijos metu buvo atvykusi aiškų išankstinį nusistatymą turinti komisija, tik ir ieškanti, prie ko prikibti. Todėl vėliau buvo surašyta griežta pažyma⁴⁹. Dažniausiai buvo siekiama nustatyti, ar skunde minimi faktai pasitvirtina, bet panašiais atvejais paprastai visada pasitvirtindavo, o atsakingi Lietuvos

pareigūnai sulaukdavo neigiamų išvadų, nes tikrinanti „komisija visada trūkumų suras, nors ir ne tu, dėl kurių skundžiamasi“⁵⁰ (pvz., toks buvo statybos tresto vadovo K. Grigaičio atvejis). Skundų SSKP CK ir jų pagrindu atliekamų tikrinimų nuolat daugėjo: 1983 m. SSKP CK gavo 668,5 tūkst., o 1989 m. – per 1 mln. skundų⁵¹. Be abejo, visų jų ištirti ano meto sąlygomis buvo neįmanoma, todėl dažniau buvo tiriami aukštesnius vadovus pasiekiantys skundai, atskleidžiantys respublikai svarbių asmenų prasižengimus arba sovietinės sistemos stabilumui grėsmę keliančias problemas. Tikrinami buvo ne tik partijos organų darbuotojai, bet ir atsakingi ministerijų, įmonių ar organizacijų vadovai. Atskirus tikrinimus atlikdavo ne vien SSKP Partinės kontrolės komisijos, bet ir ministerijų siunčiami pareigūnai, kartais periodiškai tikrindavo tie patys sąjunginių ministerijų pareigūnai.

IDEOLOGINIS ATITIKIMAS PRIVAČIOJE ERDVĖJE

Į ideologines pražangas paprastai būdavo reaguojama griežčiau nei į valdymo drausmės pažeidimus; jos galėjo būti traktuojamos ir kaip antisisteminės. Vienas prieštaringesnių komunistinės dorovės sergėjimo pavyzdžių buvo įteisinta partijos kišimosi į asmeninį gyvenimą nuostata⁵². Pareigingo komunisto elgesio taisyklės įtvirtinančios normos buvo skelbiamos ne tik deklaratyviuose komunistinės etikos vadovėliuose, bet ir atitinkamuose LKP CK nutarimuose: kaip šeimoje turi būti skleidžiamos komunistinės vertybės, koks vaidmuo tenka tarybinei šeimai, kaip būtina ugdyti vaikus⁵³. Žengiant į aukštesnę komunizmo pakopą buvo svarbu, pasitelkus partinį švietimą ir kitas priemones, tinkama linkme veikti naujojo sovietinio žmogaus veiksmus, įsitikinimus ir motyvaciją⁵⁴. Viena

svarbesnių asmeninio gyvenimo temų, galėjusių turėti neigiamos įtakos nomenklatūrininkams, buvo meilės santykių sritis. Deklaratyviuose teiginiuose meilės nepastovumas, laisvas elgesys asmeniniuose santykiuose ir šeimoje buvo iškeliami kaip dvasinio skurdo, palaidumo, pakrikimo, tuščio individualizmo požymiai: „Visuomenė toli gražu nėra abejinga, kaip vystosi tie santykiai. Ir jeigu jie pasidaro nesveiki, pakrikę, nesikišimo pozicija tampa iš esmės amorali.“⁵⁵ 1979 m. LKP CK nutarime pažymima, kad su asmenimis, nusprendusiais nutraukti santuoką, būtina dirbti individualiai⁵⁶. Asmenų neatitikimas šiems kriterijams paprastai būdavo vertinamas gavus skundą. Jis galėjo būti anoniminis ir atviras. Pastaruojų atveju kilus šeimos konfliktui į partijos atstovus kreipdavosi nomenklatūrininkų sutuoktiniai. Jie tikėdavosi, kad partijos kolegos perauklės jų antrąją pusę. Kadangi partiniai organai deklaravo moralinius savo prižiūrimų vadovaujančiųjų kadro kriterijus, į minimumus atvejus buvo reaguojama, ypač jeigu grėsė, kad žinia gali pasiekti centrą, mat tokiu atveju respublikos vadovams galėjo būti priekaištaujama dėl netinkamos kadro priežiūros. Todėl partiniai organai, ministerijų ar kitų institucijų partinės organizacijos imdavosi auklėti ar bausti apskūstus vadovus. Šiam reikalui būdavo sudaromos ir komisijos. Pavyzdžiui, LSSR švietimo ministerijoje dirbusi valdininkė prisimena ne kartą turėjusi važiuoti į Lietuvos regionus tirti skundų dėl atskirų švietimo įstaigų vadovų nesantuokinių ryšių ir kitų asmeninių problemų⁵⁷. Netinkamo elgesio atvejį ir padarinius nusižengusiam asmeniui puikiai iliustruoja partijos Vilniaus miesto Spalio rajono komiteto biuro 1977 m. balandžio 4 d. raštas Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijai, kuriuo informuojama, kad vieno technikumų direktorius už amoralių elgesį (intymų ryšį su technikumų komjaunimo sekretore) yra nubaustas

partine bausme – griežtu papeikimu įrašant į įskaitos kortelę⁵⁸. Ministerijai pasiūlyta apsvarstyti direktoriaus tinkamumą toliau eiti pareigas ir apie sprendimą pranešti partijos komitetui. Buvęs mokslo įstaigos vadovas (pašnekovo prašymu nei jo paties, nei kitų asmenų pavardės šioje istorijoje neminimos) prisiminė, kaip CK sekretorius bandė jam pakenkti remdamasis faktu, kad vienas šio vadovo pavaldinys „truputį su moterimis per daug bendraudavo“. Šio fakto slėpimu apkaltintas vadovas apsigynė pagrasindamas ieškoti teisybės Maskvoje: „Jei nenusostit, aš tuoj pat su savo regalijom važiuoju į Maskvą. Aš gi buvau sąjunginis deputatas, turėjau žvaigždę, su tuo aš galėjau patekti aukščiau Maskvoj nei jie. Paskui nušluostė, taip nurimo viskas, tai buvo kokiais 1985–1986 metais.“

Dėl netvarkingo asmeninio gyvenimo galėdavo kliūti ir aukšto rango vadovams, tačiau neretai įgytas statusas skundus sušvelnindavo. Antai, kai LKP CK sekretorius Algirdas Ferensas skyrėsi su savo pirmąja žmona, ši pagalbos ieškojo aukščiausiems partijos sluoksniams skųsdama buvusį vyrą ir naują jo mylimąją⁵⁹. Šiuo atveju skundą bandyta neutralizuoti ne vien auklėjant sutuoktinį, bet ir partijos bičiuliams pasirūpinant nukentėjusiąja ir suteikiant jai tam tikrų nuolaidų (pirmajai A. Ferenso žmonai buvo paliktas butas). Nors socialiniai tarpusavio ryšiai kartais padėdavo sušvelninti nomenklatūrininkams skiriamas partines bausmes, apskritai tarp aukšto rango valdininkų skrybos buvo gana retos. Šviri biografija buvo viena esminių sąlygų kilti karjeros laiptais. Organizacinio ir partinio darbo skyriai rinkdavo žinias apie kandidatų į nomenklatūros postus ir artimiausių jų šeimos narių prasižengimus. Šiuo atveju karo ir pokario metų veikla, buvimas tremtyje arba net didesnis šeimos turtas „buržuaziniu laikotarpiu“ galėjo tapti asmens nepatikimumo kriterijumi. Netgi sutuoktinio giminaičių biografijos

faktai galėdavo tapti kliūtimi patekti į svarbų postą. Biografijos faktams ypač jautrus buvo P. Griškevičius ir jo aplinkos žmonės. Jie buvo linkę smulkmeniškai kuistis pretenduojančio į technokratinį postą darbuotojo biografijoje, tikrinti tokį kandidatą net remdamiesi saugumo informacija, nors neretai iki tol toks asmuo nebuvo užkliuvęs darydamas karjerą kituose partiniuose lygmenyse. Štai keletas pavyzdžių. Teikiant kandidatą (jau priklausiusį SSKP CK nomenklatūrai ir ėjusį aukštas pareigas sąjunginėje ministerijoje) į paruošų ministro postą ir jau suderinus kandidatūrą su sąjunginės ministerijos vadovu, P. Griškevičius panorė, kad kandidatą dar patikrintų saugumas: „Ir štai atėjo netrumpas dosjė su E. Verkausko ir jo žmonos giminių „nuodėmėmis“. P. Griškevičius kategoriškai pasisakė prieš. Jaučiausi labai nejaukiai, kai teko aiškinti sąjungos ministrui, o ypač pačiam E. Verkauskui, kodėl nekviečiame jo į Lietuvą, dangstyti išgalvotomis priežastimis.“⁶⁰

Panašus ir atominės energetikos specialisto Leono Ašmanto pavyzdys. Jam buvo siūlomos atominės energetikos referento pareigos, bet vėliau nuspręsta neleisti jų eiti. L. Ašmantas prisimena, kad į šį postą jį stūmė mokslininkai, Fizikinių-techninių energetikos problemų institute organizuodami jo įstojimą į partiją, suderindami kandidatūrą su Mokslų akademijos ir Energetikos valdybos vadovybe bei Ministrų Tarybos vadovais J. Maniušiu ir Jurijumi Rusenka. Šią karjeros galimybę sužlugdė partokratai iš CK, kurie, ignoruodami techninę L. Ašmanto kompetenciją, per N. Dybenką jam pranešė, kad yra netinkamas eiti numatomų pareigų dėl uošvio ir savo giminaičių biografijos faktų⁶¹. Anot V. Astrausko, A. Sniečkus kur kas labiau nei P. Griškevičiaus aplinka buvo linkęs pro pirštus žiūrėti į kai kurių gamybinėje ar žemės ūkio srityje dirbančių vadovų biografijos dėmes, jeigu jie buvo geri specialistai ir nesiekė partinės karjeros.

Informacija apie nederamus nomenklaturininko gyvenimo faktus galėjo būti blokuojama, jeigu skundžiamas asmuo turėjo įtakingą postą ir buvo įsitvirtinęs socialiniame nomenklatūros tinkle. Paminėtinas Liongino Šepečio atvejis, kai LKP CK neparodė didesnio dėmesio skundui, esą vokiečiams okupuojant Lietuvą okupantus jis sutikęs su gėlėmis⁶². Be to, ideologiją kuravęs LKP CK sekretorius jaunystėje karo metais buvo pasijauninęs, kad nebūtų pašauktas į kariuomenę, bet šis faktas sovietmečiu į viešumą neiškilo⁶³. Panašiai nepageidaujami faktai buvo užgniaužti rekomenduojant Joną Vyšniauską į Medžiotų ir žvejų draugijos pirmininkus. Nors saugumas pateikė daug neigiamų faktų apie šio asmens žmonos gimines, tai nesutrukdė jam gauti šį postą, o vėliau – daryti karjerą perėjus į CK. Pareigos ir geri santykiai net su keliais aukštais respublikos vadovais lėmė, kad minimais atvejais nebuvo nuodugniau pasidomėta. Juk bet kuris LKP CK sekretorius ar respublikos saugumo vadovas galėjo kreiptis į SSKP CK ir paprašyti centro pareigūnų šiuos atvejus išnagrinėti.

Asmeninio gyvenimo ribojimas ideologiniu pagrindu iliustruoja režimo mėginimus primesti visuomenei, taip pat ir valdžioje esantiems jos nariams suvaržytą teisingo gyvenimo projekciją, įgyvendinančią naujojo, racionalaus sovietinio žmogaus kūrimo vizijas. Viešai jų jokių būdu nebuvo galima ignoruoti, tačiau kasdieniame gyvenime būta galimybių šių ideologinių schemų išvengti.

IDEOLOGINIS ATITIKIMAS DARBINĖJE VEIKLOJE

Ideologinės pražangos darbe dėl savo viešumo buvo griežčiau kontroliuojamos nei privatus nomenklaturininkų elgesys. Darbe

su ideologiniais reikalavimais daugiausia susidurdavo kultūrinės ir mokslinės nomenklatūros atstovai, patys atliekantys, skatinantys ar prižiūrintys įvairių per mokslinę ar kultūrinę institucinę struktūrą į viešąją erdvę patenkančių idėjų sklaidą, dažniausiai turinčią tam tikrą vertybinę poziciją. Kadangi šios idėjos turėjo atitikti komunistinę ideologiją, nomenklatūra pirmiausia siekė, kad būtų produkuojamos ideologiškai teisingos idėjos bei užkirstas kelias nekorektiškai veiklai. Kitaip tariant, vietinė nomenklatūra pagal atsakomybės lygį buvo atsakinga ir už savo veiklos (čia ji rėmėsi intuicija – „vidiniu cenzoriumi“⁶⁴), ir už patikėtų kuruoti ar prižiūrėti sričių idėjinį atitikimą. Ideologinė priežiūra buvo nukreipta ir į mokslinę bei kultūrinę veiklą, ir į visuomeninę, politinę, religinę sritis, kuriose buvo diegiamos ateizmo ir socialistinio gyvenimo vertybės, kovojama su klerikalizmu, buržuaziniu nacionalizmu ir ekstremizmu. Šiose srityse nomenklatūra atliko ir idėjų kūrėjos, ir jų kontrolierės funkciją. Ilgainiui įsivyravo tokie mokslo (ar publicistikos) ideologai kaip „Tiesos“ redaktoriai G. Zimas ir Albertas Laurinčiukas, kurie turėjo galimybę mokslinės ar žurnalistinės veiklos forma viešai skleisti idėjas, bet iš esmės nieko naujo nepasakė, o tik sėkmingai vykdė nusistovėjusius ideologinius postulatus ar siekė šiek tiek kintančias naujas centro politines direktyvas perkelti į deklaratyvų lygmenį. Biurokratinė rašymo kultūra rėmėsi nuolatinio pripažintų ideologijos autoritetų citavimu, viršenybės atidavimu formuluotėms, esminių problemų slėpimu po deklaratyviu stiliumi. Privilegiuota padėtis leido viešinti valdžios pripažintas tiesas ir spausti šių pozicijų nesilaikančius asmenis. Kultūrinėje erdvėje nomenklatūros atstovai papildė sovietinės cenzūros (GLAVLIT'o) darbą. Ši jų funkcija labiau atitiko rutininę kultūros priežiūrą (į GLAVLIT'o akiratį neišvengia-

mai patekdavo ir kultūrinės nomenklatūros atstovų veikla, tačiau dėl savo statuso jiems buvo lengviau ginti savo kūrybą), tuo tarpu atskirų ideologų priežiūra buvo labiau *ad hoc* tipo.

Siekiant suvokti, kaip vietinė nomenklatūra priėmė tokį kontrolės modelį ir su juo susitapatino, galima remtis tiek buvusių valdininkų išgyvenimais, tiek kituose šaltiniuose užfiksuotais būdingais aštuntojo ir devintojo dešimtmečio ideologinės kontrolės ir baudymo pavyzdžiais, atspindinčiais atskirų nomenklatūros atstovų ar jų grupių veiklą. Leistinos ideologinės kontrolės ir pražangų ribos atskirais laikotarpiais kito. Pažymėtina, kad ideologinė kontrolė buvo sugriežtinta po 1968 m. Prahos pavasario, ir tai sietina su pasikeitusia SSKP CK vadovybe bei tarptautinių santykių padėtimi (Čekoslovakijos įvykių rezultatas). Kaip pripažino dauguma pašnekovų – buvusių kultūrinės nomenklatūros ar inteligentijos atstovų, – N. Chruščiovo valdymo metu buvo daug laisvesnio kultūrinio klimato lūkesčių ir tuo pagrindu Romualdas Misiūnas bei Reinanas Taagepera 1954–1968 m. įžvelgė stiprų respublikos poslinkį kultūrinės autonomijos link, kurį palaikė ir vietinė nomenklatūra⁶⁵. Tačiau atėjus į valdžią L. Brežnevui, o ypač po Čekoslovakijos įvykių vėl sugriežtėjęs režimas ėmė veržti kultūrą stipresniais varžtais. Griežtesnę ideologinę politiką geriausiai iliustravo SSRS saugumo komiteto veikla varžant intelektualus, rašytojus ir kitus veikėjus. Galima prisiminti literato Andrejaus Siniavskio, mokslininko Vladimiro Bukovskio⁶⁶ ir kitų, kaltintų antisovietine veikla, teismus. J. Andropovo vadovaujamas saugumas nuolat informuodavo SSKP CK vadovybę apie žalingą veiklą užsiimančius asmenis ir jiems taikomas sankcijas⁶⁷.

Centro inicijuota ir respublikoje vietinės nomenklatūros įgyvendinama ideologinė kontrolė apėmė visuomeninių judėjimų ir

laisvos minties raiškos suvaržymus, pačios nomenklatūros (ypač kultūrinės) veiklos apribojimus. Čia galima prisiminti Philipo Roederio pastabas apie sovietinį Baltijos respublikų elitą⁶⁸. Anot sovietologo, šių respublikų vietos valdžia, aktyviai dalyvaudama sovietinėje plėtros politikoje, buvo linkusi bendradarbiauti su centro valdžia, taip užsitikrindama socialinį-ekonominių respublikos interesų gynimą, tačiau ignoruoti ir riboti iš visuomenės kylančius autonominius etninius proveržius ir protesto balsus (primordialistinę strategiją). Žvelgiant į sovietinę Lietuvą, tokia ribojimo tendencija ypač aktuali kultūriniu ideologiniu aspektu aiškinant valdžios veiksmus po 1968 m., kai kultūrinė nomenklatūra, nelaukdama centro kontrolierių, prisiėmė vaidmenį pati susitvarkyti respublikoje ir suvaržė nuosakesnius kūrėjus (pvz., Juozą Aputį, Sigitą Gedą, Joną Jurašą, Tomą Venclovą), tačiau užtikrino tam tikrą kompromisinį kultūrininkų produkcijos sklaidos modelį, kai susitaikę su nusistovėjusia kūrinių adaptavimo forma kūrėjai leido ir spausdino savo kūrybą, nors ir ne visai atvirą⁶⁹.

IŠVADOS

Sovietinė institucinė aplinka buvo kontrolės kupina terpė. Kontrolės priemonėmis buvo siekiama užtikrinti ne vien visuomenėje vykstančių procesų priežiūrą, ji buvo taikoma ir pačiai nomenklatūros sistemai, hierarchiniu principu kontroliuojant žemesnius tiek partinės, tiek vykdomosios valdžios rangus. Buvo renkama informacija apie ideologinį atitikimą ir dalyvavimą vykdant planus. Ideologinėmis pripažintos pražangos buvo vertinamos griežčiausiai.

Kontrolės įrankių buvo itin daug. Šalia šių funkcijų atliekančių organų (liaudies kontrolės, GLAVLIT'o, KGB) partinės

struktūros ir ministerijos taip pat turėjo atsakingus padalinius, kurie rūpinosi savo srities veiklos ar net asmenų tinkamumo kontrole. Atskiri įtakingi asmenys (kai kurie LKP CK sekretoriai, G. Zimanas ir kt.) šalia numatytos rutininės veiklos prisiimdavo ir kontrolierių funkciją, labiau išskeldami *ad hoc* atvejus. Galima teigti, kad sistema iš esmės buvo persmelkta kontrolės veiklos: ta pati sritis buvo prižiūrima ne mažiau nei trimketuriais lygiais, o tai akivaizdžiai slopino bet kokios veiklos dinamiką.

Vėlyvajame sovietmetyje gana aiškiai galima išskirti lokalumo kaip socialinės terpės veiksnį, kai vietinių nomenklatūros atstovų ryšiai neretai sušvelnindavo kontrolės poveikį: objektas „ką ir kaip kontroliuoti“ buvo pakeičiamas bendru aukštesniųjų nomenklatūros vadovų sutarimu dėl tikrinimo kryptių, tikrinamų vadovų ir galimų tikrinimo padarinių (įskaitant ir partines bausmes). Toks modelis papildė institucinį reguliavimą ir galiojo ne tik respublikos viduje vykdomoje kontrolėje, bet ir santykiuose su centru vykdoma priežiūra.

Nuorodos

¹ R. G. Suny, „Stalin and his Stalinism: Power & Authority in the Soviet Union, 1930–1953“, *Stalinism and Nazism*, Cambridge, 1997, p. 26–52.

² A. Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*, Vilnius, 2005, p. 8–9.

³ G. Orwell, *Animal Farm*, New York, 1945.

⁴ M. Djilas, *New Class: An Analysis of the Communist System*, Orlando, 1982, 224 p.

⁵ M. Восленский, *Номенклатура*, Москва, 2005, 640 c.

⁶ K. Antanaitis, „Lietuviškoji sovietinė nomenklatura“, *Darbai ir dienos*, Kaunas, 1998, Nr. 7 (16), p. 79.

⁷ S. Grybkauskas, *Sovietinė nomenklatura ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius, 2011.

⁸ V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatura biu-*

Respublikos valdžia kartais patirdavo atskirų už gamybą atsakingų kontroliuojančių vadovų priešiškus, bet, išskyrus vieną kitą atvejį, paprastai sugebėdavo įvietinti tiek savus, tiek siunčiamus vadovus, atitinkamai sukurdamą tam tikrą uždara ir savą socialinį respublikos nomenklatūrininkų tinklą, o kartu atverdama daugiau galimybių aukštesniesiems lietuvių nomenklatūros vadovams reikšti asmeninius interesus, subjektyviai vertinti padėtį ir veikti kontrolės lauke labiau kaip subjektams, o ne objektams.

Socialinis respublikos nomenklatūros tinklas įvairiomis priemonėmis gana aktyviai siekė uždarumo, kartu užtikrindamas ne tiek šio tinko integruotumą, kiek veikiau sau pavaldžios erdvės kontrolę bei išlaikydamas gerus santykius su centru. Kaip svarbiausias tikslas buvo iškelti aukščiausiųjų respublikos vadovų interesai ir noras išlaikyti savo tinklo stabilumą bei išsaugoti valdymo rutiniškumą, juolab kad toks *status quo* atitiko brežnevinio valdymo stilių.

rokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988), Vilnius, 2011.

⁹ K. Antanaitis, op. cit., p. 79.

¹⁰ Ibid., p. 88.

¹¹ Č. Bauža, P. Setkauskis, *Lietuvos valstybingumas XX amžiuje: atkūrimas ir tęstinumas*, Vilnius, 2002, 196 p.

¹² V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje. Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*, Vilnius, 2000.

¹³ M. Foucault, *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*, Vilnius, 1998, p. 238–239.

¹⁴ *Ideologinio darbo baruose*, sud. V. Beriozovas, Vilnius, 1970.

¹⁵ *Partija tavo gyvenime. Jaunajam komunistui*, sud. N. Igrunovas, Vilnius, 1981, p. 280–281.

¹⁶ LKP Alytaus miesto komiteto biuro 1978 m. lapkričio 27 d. posėdžio protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3704, ap. 41, b. 19, l. 10–12.

- ¹⁷ Ibid., ap. 44, b. 21, l. 12–13.
- ¹⁸ Straipsnio autoriaus 2007 m. spalio 14 d. pokalbis su buvusiu partijos Alytaus miesto komiteto instruktoriumi J. Š., Lietuvos istorijos instituto rankraštynas (toliau – LIIR), f. 66, b. 1.
- ¹⁹ Jonavos rajono Bukonių kolūkio darbuotojų 1978 m. gegužės 3 d. pareiškimas, LYA, f. 1771, ap. 278, b. 361, l. 2–8.
- ²⁰ LKP Jonavos rajono komiteto 1978 m. gegužės 8 d. raštas LKP CK, ibid., l. 38–39.
- ²¹ Kapsuko rajono „Gintaro“ kolūkio darbuotojų 1977 m. gegužės 19 d. raštas LKP CK, ibid., l. 29–34.
- ²² LKP Kapsuko miesto komiteto 1977 m. birželio 10 d. raštas LKP CK, ibid., l. 35.
- ²³ LKP Kapsuko miesto komiteto 1978 m. sausio 1 d. raštas LKP CK, ibid., l. 36–37.
- ²⁴ Straipsnio autoriaus 2003 m. balandžio mėn. pokalbis su buvusiu Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininku A. Grigaičiu, asmeninis archyvas.
- ²⁵ 1974 m. kovo 25 d. LKP CK biuro posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 249, b. 37, l. 4–8.
- ²⁶ Straipsnio autoriaus 2007 m. vasario 3 d. pokalbis su LSSR švietimo ministerijos skyriaus darbuotoja S. M., asmeninis archyvas.
- ²⁷ Straipsnio autoriaus 2003 m. balandžio mėn. pokalbis su buvusiu Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininku A. Grigaičiu, asmeninis archyvas.
- ²⁸ S. Grybkaukas, „The Second Party Secretary and his Personal Networks in Soviet Lithuania after 1964: towards the Localization of the „Second“, *Lithuanian Historical Studies*, Vilnius, 2010, No. 16, p. 27–51.
- ²⁹ V. Būtėnas, *Cėka: kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003.
- ³⁰ Ibid., p. 93.
- ³¹ V. Astrauskas, *Įrėminti laike: prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius, 2006.
- ³² Straipsnio autoriaus 2006 m. lapkričio 16 d. pokalbis su LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus sektoriaus vedėju A. Piročkinu, asmeninis archyvas.
- ³³ V. Astrauskas, op. cit.
- ³⁴ Straipsnio autoriaus 2007 m. rugpjūčio 21 d. pokalbis su buvusiu LSSR statybos ministro pavaduotoju A. Šeštakausku, LIIR, f. 66, b. 1.
- ³⁵ Straipsnio autoriaus 2003 m. spalio mėn. pokalbis su LSSR statybinių medžiagų ministerijos darbuotoja L. S., asmeninis archyvas.
- ³⁶ Straipsnio autoriaus 2010 m. spalio mėn. pokalbis su buvusiu LKP CK instruktoriumi O. A., asmeninis archyvas.
- ³⁷ Straipsnio autoriaus 2007 m. gegužės 31 d. pokalbis su buvusiu LSSR valstybinio plano komiteto pirmininko pavaduotoju ir pirmininku B. Zaikausku, LIIR, f. 66, b. 1.
- ³⁸ *Народное хозяйство Литовской ССР за 40 лет. Юбилейный статистический ежегодник*, Вильнюс, 1980, с. 51.
- ³⁹ A. Maniūšis, *Respublikos liaudies ūkio valdyto problemos*, Vilnius, 1979, p. 46.
- ⁴⁰ V. Būtėnas, op. cit., p. 89.
- ⁴¹ V. Astrauskas, op. cit., p. 65.
- ⁴² Ibid., p. 66.
- ⁴³ V. Būtėnas, op. cit.
- ⁴⁴ Straipsnio autoriaus 2007 m. spalio 12 d. pokalbis su buvusiu LKP CK sekretoriumi, LSSR AT pirmininku V. Astrausku, LIIR, f. 66, b. 1.
- ⁴⁵ L. Šepetytys, *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos*, Vilnius, 2005, p. 77–78.
- ⁴⁶ Ibid., p. 77.
- ⁴⁷ Straipsnio autoriaus 2007 m. birželio 4 d. pokalbis su buvusiu eksperimentinio ūkio vadovu, žemės ūkio ministru V. Knašiu, LIIR, f. 66, b. 1.
- ⁴⁸ V. Astrauskas, op. cit.
- ⁴⁹ V. Būtėnas, op. cit.
- ⁵⁰ V. Kazanavičius, *Neišsiųsti laišakai. Prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius, 2005, p. 36.
- ⁵¹ Ibid., p. 37.
- ⁵² F. Fleron, R. M. Kelly, „Personality, Behaviour and Communist Ideology“, *Soviet Studies*, Vol. 21, No. 3 (Jan., 1970), p. 297–313.
- ⁵³ SSKP CK informaciniame biuletenyje numatytas skelbti LKP CK nutarimas „Dėl Kapsuko miesto ir Kapsuko rajono partinių ir visuomeninių organizacijų darbo stiprinant šeimą ir jos auklėjamąjį vaidmenį“, LYA, f. 1771, ap. 261, b. 185, l. 2–8.
- ⁵⁴ E. Koutaissoff, „Soviet Education and the New Man“, *Soviet Studies*, Vol. 5, No. 2 (Oct., 1953), p. 103–137.
- ⁵⁵ *Partija tavo gyvenime. Jaunajam komunistui*, p. 241–242.
- ⁵⁶ SSKP CK informaciniame biuletenyje numatytas skelbti LKP CK nutarimas „Dėl Kapsuko miesto ir Kapsuko rajono partinių bei visuomeninių organizacijų darbo stiprinant šeimą ir jos auklėjamąjį vaidmenį“, LYA, f. 1771, ap. 261, b. 185, l. 5.

⁵⁷ Straipsnio autoriaus 2007 m. spalio 22 d. pokalbis su buvusia LSSR švietimo ministerijos darbuotoja Z. G., asmeninis archyvas.

⁵⁸ LKP Vilniaus miesto Spalio rajono komiteto 1977 m. balandžio 4 d. raštas LSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministrui H. Zabuliui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-507, ap. 2, b. 51, l. 4.

⁵⁹ G. Ferensienė, *Vakar ir šiandien*, Vilnius, 2004.

⁶⁰ V. Astrauskas, op. cit., p. 87.

⁶¹ L. Ašmantas, *Laisvės skausmas*, Vilnius, 1996, p. 9.

⁶² L. Šepetys, op. cit., p. 20–21.

⁶³ Ibid., p. 28.

⁶⁴ Straipsnio autoriaus 2007 m. spalio 14 d. pokalbis su literatūros kritiku, buvusiu LKP CK Kultūros skyriaus darbuotoju ir LSSR rašytojų sąjungos partinės organizacijos sekretoriumi P. Bražėnu, LIIR, f. 66, b. 1.

⁶⁵ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 173–179.

⁶⁶ SSRS saugumo komiteto 1972 m. sausio 7 d. raštas SSKP CK, Rusijos valstybinis naujausiosios istorijos archyvas, f. 89, ap. 25, b. 15, l. 1–2.

⁶⁷ P. Медведев, *Андронов*, Москва, 2006.

⁶⁸ P. G. Roeder, „Soviet Federalism and Ethnic Mobilization“, *World Politics*, Vol. 23, No. 2, 1991, p. 196–232.

⁶⁹ V. Ivanauskas, „Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuoju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis“, *Politologija*, 2010, Nr. 4 (60), p. 53–84.

Gauta 2012 03 12
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5,
Vilnius

Vilius Ivanauskas

THE LITHUANIAN SOVIET NOMENCLATURE AS AN OBJECT AND SUBJECT OF CONTROL

Summary

The topic of nomenclature in the context of research on the Soviet period is usually associated with the power and influence exerted by a single group in society. While assessing the evolution of the post-Stalin system, the role of a separate ruling stratum rather than that of an individual leader becomes more apparent. Many studies hesitate to call the post-Stalin system totalitarian and secretary-generals of the Communist Party as unilateral leaders. In individual studies, nomenclature, particularly top ranking, is clearly perceived as an acting and influencing subject, capable of subjecting system resources to its articulated aims. However, the discussion of the role of Lithuanian nomenclature as a certain peripheral elite and its relationship with the system shows that it is impossible to treat it only as an acting subject. The interests and management style of the central government determined greater or lesser control of the Soviet republics. So it is interesting to consider which situations would define the Lithuanian Soviet nomenclature itself as an object of control, and in which areas it could express its own interests and be activity.

The Soviet institutional environment was saturated with control. Control measures were designed not only to control processes in society; they were also applied to the system of nomenclature itself by applying hierarchical control principles both to the governing political party and lower executive ranks. Information was collected about ideological compliance and participation in the execution of plans. Transgressions recognised to be ideological were assessed most strictly. The tools of control were diverse: in addition to control bodies (people's control, GLAVLIT, KGB) Communist party structures and ministries had their own divisions responsible for control of the activities of a particular area and even the suitability of people. In addition to routine planned activity, individual influential officials carried out controlling functions and exposed ad hoc cases. It can be stated that the system was essentially saturated with control activities – the same area was controlled by at least 3–4 levels different levels of officials and this obviously stifled the dynamics of any activity.

In the late Soviet period, locality as a factor of social environment can be clearly distinguished whereby local representatives of the nomenclature would often reduce the effect of control by replacing the object 'what and how to control' with the consensus of higher ranking officials of the nomenclature regarding the areas and leaders to be controlled and possible consequences of control (including penalties for members of the Communist Party). This model complemented institutional regulation and was applied not only to ensure control inside a republic but also in relation to the supervision carried out by the centre. The government of the republic frequently faced hostility from some leaders controlling the manufacturing industry, but except for one incident, it managed to 'localise' both local and arriving leaders, thereby creating a certain closed social

network of members of the nomenclature of the republic and simultaneously opening more opportunities for higher ranking officials of Lithuanian nomenclature to express their personal interests, assess the situation subjectively, and act in the area of control as a subject rather than an object.

The social network of members of the nomenclature of the republic rather actively and using various measures sought to isolate their own circle therefore ensuring not only the integrity of the circle, but also control of the space subordinate to it, while at the same time maintaining good relations with the centre. The top ranking officials of the republic were very keen to maintain the stability of this network and their primary goal was to preserve the routine of governing, given that this status quo was in line with Brezhnev's governing style.